

---

**Н.Бем****ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ  
КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА  
(ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)**

Серед сучасних дослідницьких напрямків української історичної науки важливе місце посідають праці у галузі історичної антропології. Саме людина з її думками, почуттями, мотивами поведінки, сприйняттям навколишнього світу стає сьогодні центром уваги істориків-дослідників. Метою даної роботи є характеристика праць вітчизняних і зарубіжних науковців, які стосуються дослідження “людини в історії”, зокрема присвячені висвітленню політичних настроїв українських селян в умовах суцільної колективізації сільського господарства наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Передусім, авторка звернула увагу на доробки, присвячені еволюції світогляду та особливостям ментальності українського селянства, виконані істориками, а також політологами, філософами, бо саме ці праці надають можливість зрозуміти специфіку прагнень і запитів, основну систему цінностей українського хліборобського люду. Особливостям української ментальності приділено увагу у монографії Р.О.Додонова “Етнічна ментальність: досвід соціально-філософського дослідження”<sup>1</sup>. Автор аналізує такі риси ментальності українців, як витончене відчуття гармонії людини з природою, ліричність, підвищена емоційність, деякий романтизм, звертає увагу на український кордоцентризм – примат “серця над розумом”. Спираючись на праці І.Мірчука, науковець, характеризує українську релігійність, відзначаючи, що “...українець у своєму релігійному житті ніколи не звертає уваги на поверхневі ознаки, а намагається заглибитися, відчуті суть і силу віри”<sup>2</sup>. Серед детермінант української ментальності багатьма дослідниками найбільше підкреслюються особливості господарчого життя. Так, М.Кисельов у статті “Феномен землеробства в українському світі”<sup>3</sup> зазначає: “... Ставлення до землі українського селянства межувало з її обожнюванням. Її величали святою і матір’ю. Найстрашніша клятва була клятва землею”<sup>4</sup>.

Слід звернути увагу й на книгу Ю.П.Присяжнюка “Українське селянство: еволюція, ментальність, традиціоналізм”<sup>5</sup>, автор якої уперше в українській історіографії здійснив комплексний аналіз ментального стану українського селянства ХІХ – ХХ ст. Науковець наголошує, що ментальність українських селян, будучи продуктом

---

історичної еволюції, результатом взаємодії селянського соціуму з природним довкіллям, непомітно, але суттєво впливала на його самобутність та історичну долю. Цей суттєвий вплив характерних рис ментальності українського народу виразно позначився на настроях українських селян в умовах сталінської “революції зверху”.

Якщо в Україні упродовж багатьох десятиліть трагедія голоду, до якого призвела насильницька колективізація, замовчувалася, то еміграційні історики завжди виявляли велику зацікавленість цією проблемою. Саме українська еміграція виступила з першими повідомленнями як інформаційного, так і аналітичного характеру, в яких знайшли відображення наслідки сталінської колективізації та реакція українського селянства на перетворення в аграрному секторі. Ці праці мали виразну антирадянську спрямованість, містили різку критику заходів влади на селі, загострювали увагу читачів на тому, що основна маса українців з ненавистю ставиться до сталінського режиму. Серед них роботи Д.Солов'я “Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929 – 1933 роках”<sup>6</sup>, публікація М.Б. “15-ліття голоду на Україні”<sup>7</sup>, С.Соснового “Правда про голод в Україні в 1932-1933 рр.”<sup>8</sup>, Ф.Пігідо “Україна під большевицькою окупацією”<sup>9</sup> та ін. Поступово у колах української еміграції почала формуватися наукова школа, представники якої намагалися трактувати процеси, що відбувалися в СРСР, спираючись на документальні джерела. У 40-70-х рр. на Заході вийшли праці М. Вербицького, М. Галія, В. Гришка, В. Давиденка, О. Калиника, Ф. Правобережного<sup>10</sup>. Аналізуючи документи, мемуарну літературу, еміграційні історики почали більш виважено оцінювати настрої українського населення під час колективізації. Так, В. Гришко у праці “Український “Голокост”, 1933”<sup>11</sup> звернув увагу на те, що українські комуністи зверталися до ЦК ВКП(б) з протестами проти непосильних хлібозаготівель, і навів приклади того, як особисто Сталін реагував на спроби керівних осіб КП(б)У “врозумити свій московський центр тривожними сигналами про неминучу голодову катастрофу в Україні”<sup>12</sup>.

Слід звернути увагу на ряд праць, приурочених 50-м роковинам голодомору. У цих розвідках настрої українського селянства спеціально не аналізувалися, проте автори, не уникаючи цієї проблеми, наводили характерні приклади реакції селян на заходи влади в аграрному секторі, висловлювали своє бачення економічного та політичного стану хліборобів. Так, демограф

---

С.Максудов<sup>13</sup>, коментуючи “рішучу перемогу” сталінського режиму над українським селянством, відзначав, що то була “Піррова перемога”. Дослідник торкнувся і того перелому, який відбувся у свідомості українського селянства після його упокорення голодом: “Земля і сільське населення, як змогли, віддячили переможцям. Земля перестала давати врожай, а селянин перестав з любов’ю ставитися до хліборобської праці. Це була страшна і справедлива помста”<sup>14</sup>. На думку В.Мороза, що була сформульована ним у праці “Голод 1933 року і українізація. Паралелі і взаємозалежності”<sup>15</sup>, чи не головною причиною голодомору було прагнення Сталіна та його поплічників завдати нищівного удару по національній самосвідомості українського народу: “Плануючи штучний голод 1933 року, Москва хотіла смертельно поранити село в першу чергу не як соціально “невигідну” групу, а як основний ресурс для зросту національної стихії”<sup>16</sup>. Під подібним кутом зору розглядалися основні мотиви сталінського курсу й у працях інших істориків української діаспори. Так, Г.О.Костюк в монографії “Сталінізм в Україні: генеза і наслідки”<sup>17</sup> сформулював свою позицію щодо сприйняття українськими селянами сталінської політики на селі. Він стверджував, що на початку 30-х років вирувала війна більшовицької влади з українським народом, що селяни опиралися насильницькій колективізації як могли, вдаючись до пасивних й активних заходів протидії, серед яких були відмова виконувати хлібозаготівельні завдання, масовий забій худоби, втеча в міста тощо. Чи не єдиною монографічною працею, яка була спеціально присвячена аналізу умонастроїв української спільноти у ХХ ст., є книга Богдана Кравченка “Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.”<sup>18</sup>. В одному з розділів цього дослідження автор звернувся до проблеми віддзеркалення сталінської аграрної політики у настроях селян. Праця викликає великий інтерес, хоча її джерельна база дещо обмежена, адже канадський науковець не мав доступу до радянських архівів.

Зазначимо, що недоступність в умовах “холодної війни” для західних дослідників документальної бази обумовила те, що деякі оцінки та висновки авторів не мали під собою достатньої фактологічної основи. До того ж світова радянологія тривалий час зосереджувалася здебільшого на вивченні загальносоюзної проблематики і не враховувала регіональної та місцевої специфіки процесів, що відбувалися. Серед таких праць варто виділити англomовну монографію М.Левіна “Російське селянство і

радянська влада: дослідження колективізації”<sup>19</sup>, в якій детально розглядалися взаємовідносини між радянською владою та селянством під час колективізації. Значне місце у праці відведено проблемі штучного розшарування селян за економічними та політичними ознаками та показано, як вплинула така політика на настрої та поведінку хліборобів. Звертає на себе увагу й дослідження Кларенса Маннінга “Україна у часи Советів”<sup>20</sup>. У широко відомій книзі Роберта Конквеста “Жнива горя: Радянська колективізація і терор голодом”<sup>21</sup>. Відкриття радянських архівів створило нові можливості для роботи іноземних вчених. Накопичений матеріал та досвід призвели до вельми цінних результатів, серед яких слід назвати дослідження селянського опору насильницькій колективізації Л.Віоли “Селянські повстанці за часів Сталіна: Колективізація та характер супротиву селян”<sup>24</sup>. Привертає увагу монографія італійського ученого А.Граціозі “Велика радянська селянська війна: Більшовики і селяни, 1917 – 1933”<sup>25</sup>, в якій використані документи ДПУ України. У 5 розділі монографії<sup>26</sup> автор розкрив основні причини, які збудили селянство повстати проти сталінського режиму в 1930 р., особливо було підкреслено роль жіноцтва в цих бунтах<sup>27</sup>. Цікавими є статті Джеймса Мейса. В одній з них – “Висновки та перспективи дослідження голоду 1933 року”<sup>28</sup> – науковець висловив переконання, що надзвичайно цінним джерелом для вивчення духовної шкоди, завданої українському народові, є розповіді свідків трагедії. Вивчення цих свідчень надасть можливість науковцям майбутнього “...отримати основу для оцінки не тільки фізичної шкоди, завданої суспільству, але й шкоди психологічної, духовної – травматичних наслідків будь-якої ситуації, що призводить до масового насильства, смерті, коли простим людям силоміць доводили речі, що не мали нічого спільного з реальним життям...”<sup>29</sup> На думку дослідника, яка була сформульована ним у статті “Обжинки смерті”<sup>30</sup>, “...сталінська система використовувала тимчасовий відступ від примусової колективізації і дозвіл виходу з колгоспу, щоб ідентифікувати найбільш настроєних проти колективізації селян”<sup>31</sup>. І з часом “... розгорнувся новий виток винищення селян, і практично поголовно були репресовані саме ті, які повірили сталінській провокації”<sup>32</sup>.

В радянській історіографії 30-80-х рр. ХХ ст. політичні настрої селян як форма існування масової політичної свідомості на буденному рівні конкретно не розглядалися. Радянські історики, скуті жорсткою ідеологічною схемою, основну увагу зосереджували

---

на аналізі аграрної політики держави, позитивних рисах соціальних перетворень, критиці окремих “негативних явищ”. Оцінюючи суспільно-політичні настрої українського селянства, історики обстоювали хибну тезу про всенародну підтримку політики партії на селі та опір заходам радянської влади лише з боку незначної частини селянства – так званих “куркулів”. Ретельним аналізом політичних настроїв селян радянські науковці не займалися й через недоступність документальних матеріалів. Усі інформаційні зведення щодо селянського опору, особливо відносно масових протестів, ставали таємним здобутком ОДПУ. Виняток становили лише дані щодо “куркульського терору”, які оприлюднювалися та використовувалися як свідчення класової боротьби. З другої половини 1950-х рр. у дослідженні проблем суцільної колективізації сільського господарства, завдяки певній лібералізації політичного життя країни в період так званої хрущовської “відлиги”, відбулися деякі зрушення, хоча, як переконалися дослідники, процеси десталінізації й оновлення радянського суспільства не були розгорнуті в повній мірі. У дослідженнях В.В. Бондаренка, М.Т. Куц, А.Я. Пашенка, Ф.Д. Піджарого, І.І. Слинька, З.П. Шульги<sup>33</sup> відкрито про голод не йшлося, натомість застосовувалися обережні визначення, як то “продовольчі труднощі”, “ускладнення з харчуванням у ряді районів” тощо. Ці роботи не торкалися політичних настроїв селянства в означений період, але згадували “перегини” у здійсненні суцільної колективізації та викривали шкідливу діяльність “класових ворогів”, які перешкоджали соціалістичній реконструкції сільського господарства.

Під тиском західної громадськості в 1989 р. з трагедії голоду було знято завісу замовчування. Ці події детально простежені С.В. Кульчицьким у статті “Як це було. Читаючи документи створеної при конгресі США “Комісії по голоду 1932 – 1933 рр. на Україні””<sup>34</sup>. Проте активні наукові дослідження в цій царині стали можливими лише після розвалу СРСР, з ліквідацією компартійної монополії на ідеологію та початком “архівної революції”. Рубіжною в процесі розроблення концепції суцільної колективізації в УСРР стала монографія С.В.Кульчицького “Ціна “великого перелому””<sup>35</sup>, в якій на солідному фактичному матеріалі охарактеризована підготовка та здійснення суцільної колективізації в республіці, характер і масштаби репресій, які зазнали українські хлібороби. Це дослідження важливе ще й тим, що в ньому автор діткнувся до проблеми сприйняття селянами насадженої форми господарювання: “Селяни бачили, що громадське тваринництво

ледь животіє, коні гинуть. Праця в колгоспі була незвичною і малоперспективною, віками нагромаджуваний досвід господарювання на землі здавався тепер непотрібним<sup>36</sup>. Результати подальшої плідної праці науковця знайшли втілення у монографії “Україна між двома війнами (1921-1939 рр.)”<sup>37</sup>. Розглядаючи аспект взаємин держави і селянства, дослідник підкреслював, що голод був як засобом утвердження колгоспного ладу, так і покарання селян, які не бажали працювати в колгоспах. Запровадження “натуральних штрафів” і вилучення всіх харчових продуктів у непокірних селян мало лише одне пояснення: “...Так тоталітарна держава карала селян за небажання сумлінно працювати в громадському господарстві артілей”<sup>38</sup>.

Українські вчені провели значну роботу з вивчення нових документів і переосмислення історичних процесів, що відбувалися в українському суспільстві наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст., підготувавши чимало цікавих дослідів – монографій, аналітичних статей, статистичних розвідок тощо. Найбільш помітними серед інших є праці І.І. Винниченка<sup>39</sup>, О.І. Ганжі<sup>40</sup>, С.С. Діброви<sup>41</sup>, А.Ф. Куліша<sup>42</sup>, В.І. Марочка<sup>43</sup>, Є.П. Шаталіної<sup>44</sup>.

Слід відзначити активну діяльність Асоціації дослідників голодоморів, якою було підготовлено й проведено в Україні кілька солідних науково-теоретичних конференцій та забезпечено підготовку до друку серії документальних збірників. У числі значних наукових публікацій, виданих Асоціацією, є книга О.М. Веселової, В.І. Марочка, О.М. Мовчан “Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочини проти народу”<sup>45</sup>. Частина праці, виконана В.І. Марочком, – “Геноцид українського народу (1932 – 1933 рр.)”<sup>46</sup> – безпосередньо присвячена голоду 1932 – 1933 р. Переконалий у тому, що до трагедії українського села призвели “широкомасштабні політичні, соціально-економічні експерименти ВКП(б)”, В.І.Марочко чітко окреслив позицію селян щодо сталінської колективізації: “Колективізація викликала у селян природний спротив, оскільки вони прагнули іншого – самостійного господарювання”<sup>47</sup>; “...саме українські селяни виявилися тією єдиною силою, яка чинила збройний масовий опір комуністичному режимові”<sup>48</sup>. Дослідник особливо підкреслив руйнівний вплив голоду-геноциду на суспільну свідомість українських селян: “Терор голодом виховав у них сліпе поклоніння владі, “законопослушність” і соціальну терпимість, яка зводиться до риторичної формули: “аби не було війни і голоду, а все інше переживемо”<sup>49</sup>.

Важливим у контексті формування повної наукової картини історії колективізації є вивчення суспільно-політичних настроїв українського селянства. Віднедавна спектр питань, досліджуваних вітчизняною історичною наукою, урізноманітнівся; зокрема, з'явилися праці, в яких, поряд з іншими проблемами, аналізувалися також політичні настрої хліборобів. Серед перших наукових доробок з означеної проблеми варто виділити розвідку С.В. Кульчицького і Є.П. Шаталіної "Процес розкуркулення 1929 – 1932 рр. очима селян"<sup>50</sup>, побудовану на основі аналізу письмових скарг хлібовиробників до партійно-державних установ. Історії протидії українського суспільства за часів тоталітарного режиму присвячена монографія М.Т. Безотосного "Україна в добу сталінщини: історія опору"<sup>51</sup>, в якій викладені складні і болючі проблеми історії радянського суспільства 20 – 30-х рр. Автор дотримується думки, що "в 20 – 30-ті роки, в більшості, чесні люди протистояли підлості і насильству, незалежно від того, наскільки ці дії усвідомлювалися, як антисталінські, були опором політиці уряду"<sup>52</sup>. Далі він доходить такого висновку: "... утвердження сталінської системи зовсім не було схожим на шлях переможців, а скоріше схожим на важкі, виснажливі битви зі слабким, але відчайдушно чинившим опір противником"<sup>53</sup>. Л.В. Гриневич у статті "Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима – весна 1930 р.): Історичний аналіз соціальної психології та поведінки"<sup>54</sup> дослідила розмах антирадянських виступів селян, а також низький морально-психологічний стан військ УВО навесні 1930 р. був настільки небезпечним для влади, що вона не наважилася на активне використання частин і з'єднань РСЧА в охоплених повстаннями районах. Дослідження селянських повстань в Україні в 1929 – 1930 рр. дозволило В. Васильєву стверджувати: "Незважаючи на значний розмах хвилювань і навіть в окремих випадках їх відносно організованість (створення загонів, обрання старост і писарів), в цілому вони залишалися стихійними і розпорошеними"<sup>55</sup>. Аналізу різних спектрів політичних настроїв військовослужбовців частин і з'єднань УВО в 1932-1933 рр., коли наслідки сталінського "великого перелому" досягли в Україні своєї трагічної кульмінації, присвячена стаття Л.В. Гриневич "Рефлексії Червоної Армії на колективізацію і голод в Україні"<sup>56</sup>. Зокрема, авторка простежила, яке враження на військових, особливо перемінників, справляли так звані "волинки", та звернула увагу на те, що особливістю "антирадянських проявів" у військах УВО залишалося тісне

переплетіння соціальних та національних мотивів. М.А. Якименко<sup>57</sup> вказав, що селяни особливо настирливо домагалися виходу з колгоспів у 1932 р., коли з'ясувалося, що жити стало не краще, а гірше. Історик звернув увагу ще на один аспект, якому в сучасних публікаціях надається мало уваги, – це ставлення селян до так званої контракції та спроби уникнути підписання контракційних зобов'язань. Г. Капустян у публікації “Голод і селянська ментальність”<sup>58</sup> розглянула, яке місце у селянській ментальності відводиться голоду та який відбиток він залишив в усній народній творчості. У статті “Передвісники голоду початку 30-х років ХХ ст. в Україні”<sup>59</sup> дослідниця звернула увагу на ставлення селянства до примусових хлібозаготівель на початковому етапі “надзвичайщини” та на особливості поведінки сільських виробників під час хлібозаготівель у 1929 році. Чимало важливих проблем, які ще недостатньо досліджені історико-психологічною наукою, сформулював С. Дровозюк у статті “Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932 – 1933 рр. в українській історіографії”<sup>60</sup>. Автор підкреслив, що голод-геноцид справив руйнівний вплив на всі сторони духовного життя, але “особливо згубні і довготривалі наслідки він має у сфері суспільної свідомості”<sup>61</sup>. Жахливого удару зазнала також народна етика та мораль, під час голоду залишилися у минулому прадавні риси характеру українського народу: привітність, шанобливість, чуйність, доброзичливість.

У 2003 р. вийшло з друку солідне видання “Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки”, підготовлене дослідниками Інституту історії України НАН України, в якому системно розкриваються його витoki, аналізується механізм творення терору голодом, простежуються руйнівні наслідки цього страшного лиха для українського народу. Ряд параграфів дослідження у тій чи іншій мірі порушують проблему сприйняття українським селянством сталінської колективізації сільського господарства. З регіональних досліджень варто назвати книгу І.І. Шульги “Людомор на Поділлі”<sup>62</sup>, в якій автор, аналізуючи причини голодомору, торкається настроїв селян під час спроб “мирним” шляхом втягнути їх до колгоспів. Його робота рясніє прикладами активного спротиву селян заходам режиму навесні 1930 р., відображенням картин голоду 1932 – 1933 рр. в анонімних листах, що надходили до партійних та державних установ. Антиколгоспним виступам на Поділлі та Південно-Східній Волині присвячені наукові розвідки І.В. Рибак<sup>63</sup> та Д. Назаренка<sup>64</sup>. Н.Ф. Ліхач та Т.І. Бабак у праці “Безкровна війна. Мовою архівних



---

документів про голод 1932 – 1933 рр. на Кіровоградщині”<sup>65</sup> прокоментували ряд документів, які свідчать про посилення антирадянських та антиколгоспних настроїв під час хлібозаготівель у 1932 р. На негативні настрої селянства звертається увагу в розвідках Л.А. Гаркуші та Н.Р. Романець “Здійснення колективізації на Дніпропетровщині”<sup>66</sup>, В. Коротенка “Протоколи позапартійних бідняцько-середняцьких конференцій Полтавської округи як джерело до вивчення колективізації на Полтавщині”<sup>67</sup>, І.В. Рибак “Типологія антиколгоспних виступів на Поділлі у період “колективізаторської лихоманки” (грудень 1929 – березень 1930 рр.)”<sup>68</sup>.

У 2001 р. побачила світ книга І.В. Рибак та А.Ю. Матвєєва “Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині”<sup>69</sup>. Це безумовно цікаве та змістовне дослідження, яке, зокрема, відображає ставлення селянства означеного регіону до прискореної колективізації, розкуркулення. Проте нам важко погодитися з таким твердженням авторів: “Незважаючи на поодинокі факти співчутливого ставлення до розкуркулених можна стверджувати, що операція по депортації селян підтримувалась переважною більшістю сільського населення”<sup>70</sup>. На наш погляд, тотальний терор, залякування відіграли свою чорну роль, зумовивши пасивність переважної частини села та позбавивши багатьох волі до спротиву. Справжнім виявом настроїв різних верств селянства були масові заворушення навесні 1930 р., під час яких висувалися непоодинокі вимоги повернути в села заслані родини. Що стосується виявлених фактів підтримки розкуркулення з боку бідноти та активу, то, на наш погляд, у політзведеннях і політзвітах ці факти свідомо вип’ячувалися аби догодити партійним керівникам і продемонструвати підтримку заходів режиму з боку селян.

Ряд цікавих тез щодо настроїв українського селянства обґрунтовується у кандидатських дисертаціях, присвячених історії колективізації та голоду. У дисертації П.В. Слотюка “Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926 – 1929 роках (історично-економічний аспект)”<sup>71</sup> на фоні висвітлення проблем порушення відносної рівноваги в економіці УСРР і подальшого згортання ринку обґрунтовується наступна теза: відмова від економічних методів регулювання хлібного ринку викликала негативну реакцію з боку українського селянства.

Соціально-економічні перетворення радянської влади в аграрному секторі економіки в кінці 20-х – на початку 30-х років, які призвели до голодного лихоліття розглянула Є.Ю. Яценко у

---

кандидатській дисертації “Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині”<sup>72</sup>. Одним із завдань, які вирішувала дослідниця, було висвітлення та аналіз опору селянства Харківського регіону антинародній аграрній політиці тоталітарного режиму. Є.Ю. Яценко дійшла висновку, що за своїм розмахом опір селянства на Харківщині в 1930 р. значно перевершив спротив надзвичайним заходам у 1928/29 р., досяг свого апогею, але був зламаний репресивним апаратом держави. Дослідниця у своїй праці також намагалася відтворити соціальний портрет активістів, котрі брали участь у розоренні односельців: “Переважну частину таких активістів становили ледарі, п’яниці, злочинці, які командували у щойно створених колгоспах, розтягали, розкрадали майно”<sup>73</sup>.

У дисертації В.І. Саричева “Селянство і радянська влада у 1925 – 1929 роках: проблема взаємовідносин”<sup>74</sup> визначені головні негативні тенденції в практиці колгоспного будівництва та висвітлено їх вплив на психологічну атмосферу і традиційний уклад життя українського села. Значну увагу в роботі приділено процесові формування руху селянського опору у 1928 – 1929 рр., розглянуті напрямки протидії селян неприйнятній аграрній політиці державного керівництва. Дисертаційне дослідження підготовлене за матеріалами Півдня України.

Незважаючи на суттєві здобутки у розробці теми політичних настроїв селян в умовах колективізації сільського господарства, історіографічний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показує, що на сьогоднішній день окреслені лише основні складові цієї багатопланої проблеми, всі названі дослідження порушують ті чи інші аспекти реакції українського села на заходи сталінського режиму в аграрному секторі.

---

<sup>1</sup> Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. – Запорожье, 1998. – 191с.

<sup>2</sup> Там само. – С.153.

<sup>3</sup> Кисельов М. Феномен землеробства в українському світі // Генеза – 1995. – №1. – С.60-61.

<sup>4</sup> Там само. – С. 60.

<sup>5</sup> Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: Навч. посібник для студ. іст. ф-тів / Черкаси: Відлуння – Плюс, 2002. – 119 с.

<sup>6</sup> Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929 – 1933 роках. Ч.1 – Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: Укр. Вільна Громада в Америці, 1952.

- 
- <sup>7</sup> М.Б. 15-ліття голоду на Україні // Самостійна Україна. – 1948. – Ч.3. – С.6-8.
- <sup>8</sup> Сосновий С. Правда про голод в Україні в 1932-1933 рр. // Українські вісті. – 1950. – 2, 5 лют.
- <sup>9</sup> Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920 – 30 роках). – Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, 1956. – 140 с.
- <sup>10</sup> Вербицький М. Найбільший злочин Кремля. Запланований штучний голод в Україні 1932 – 1933 років. – Лондон, 1952; Галій М. Організований голод в Україні 1932 – 1933. Чикаго, Нью-Йорк, 1968; Гришко В.І. Москва сльозам не вірить. Трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя (1933 – 1963). – Нью-Йорк, 1963; Давиденко В. Сорокаріччя великого голоду 1932 – 1933 рр. // Альманах Українського Народного Союзу на 1973 рік. – Джерсі-Сіті; Нью-Йорк, 1973; Калиник О. Що несе з собою комунізм? Документи про російсько-комуністичний терор в Україні. – Мюнхен; Торонто, 1954; Правобережний Ф. 8 000 000. 1933-й рік на Україні. – Вінніпег, 1951.
- <sup>11</sup> Василь І. Гришко. Український “Голокост”, 1933. – Нью-Йорк – Торонто, 1978. – 128 с.
- <sup>12</sup> Там само. – С. 53.
- <sup>13</sup> Максудов. Демографічні втрати населення України в 1927 – 1938 роках // Голод на Україні, 1932 – 1933: Вибрані твори / Н. Каратницька (упоряд.) - [Мюнхен ], Сучасність, 1985. – С.17-28.
- <sup>14</sup> Там само. – С.28.
- <sup>15</sup> Мороз Валентин. Голод 1933 року і українізація. Паралелі і взаємозалежності // Голод на Україні, 1932 – 1933: Вибрані твори ... – С. 29-41.
- <sup>16</sup> Там само. – С.36.
- <sup>17</sup> Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки. Дослідження і спостереження сучасника. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
- <sup>18</sup> Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ.. – К., 1997.
- <sup>19</sup> Levin M. Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization. – London, 1968. – 535 p.
- <sup>20</sup> Manning Clarence A. Ukraine under the Soviets. – N.Y.: Bookman associates, 1953. – 223 p.
- <sup>21</sup> Конквест Р. Жнива горя: Радянська колективізація і терор голодом. – Нью-Йорк, 1986.
- <sup>22</sup> Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. – К: Либідь, 1993. – 384 с.
- <sup>23</sup> Там само. – С.191.
- <sup>24</sup> Viola L. Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and Culture of Peasant Resistance. Oxford University Press. - N.Y., Oxford, 1996. – P. 312.
- <sup>25</sup> Graziosi, Andrea. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and peasants, 1917 – 1933. – Cambr., Mass.: Harvard UP, 1996. – 77 p.

- 
- <sup>26</sup> Second and Concluding Act, 1928 – 1933 Graziosi, Andrea. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and peasants, 1917 – 1933. – P. 46-71.
- <sup>27</sup> Graziosi, Andrea. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and peasants, 1917 – 1933. – P.53.
- <sup>28</sup> Мейс Джеймс Е. Висновки та перспективи дослідження голоду 1933 року //Сучасність. – 1993. – №4. – С.150-154.
- <sup>29</sup> Там само. – С.154.
- <sup>30</sup> Мейс Джеймс. Обжинки смерті // Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Київ – Нью-Йорк: вид-во М.П.Коць, 1999. – С.13-16.
- <sup>31</sup> Там само. – С.14.
- <sup>32</sup> Там само. – С.14.
- <sup>33</sup> Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. – К., 1957; Куц М.Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929 – 1941 рр.) – Львів, 1965; Пащенко А.Я. Проведення суцільної колективізації та організаційно-господарське зміцнення колгоспів (1929 – 1937 рр.). – Дніпропетровськ, 1961; Піджарий Ф.Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу (1927 – 1937 рр.). – Х., 1973. – С.1-81; Слинько І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927 – 1932 рр.). – К., 1961; Шульга З.П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні. – К., 1960.
- <sup>34</sup> Докладніше про це: Кульчицький С.В. Як це було. Читаючи документи створеної при конгресі США „Комісії по голоду 1932-1933 рр. на Україні” // Під прапором ленінізму. – 1990. – №23. – С.79-86; Кульчицький С.В. Проблема голоду 1932-1933 рр. та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х рр. // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. – К., Нью-Йорк, 2000. – С. 27-45.
- <sup>35</sup> Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. – К.: Україна, 1991. – 431с.
- <sup>36</sup> Там само. –С.82-83.
- <sup>37</sup> Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) . – К.: Альтернативи, 1999. – 335с.
- <sup>38</sup> Там само. – С.179.
- <sup>39</sup> Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.,1994.
- <sup>40</sup> Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К.,1996.
- <sup>41</sup> Діброва С.С. Сталінська колективізація: погляд крізь час // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. – С.12-34.

- 
- <sup>42</sup> Куліш А.Ф. Геноцид. Голодомор 1932 – 1933. Причини, жертви, злочинці. – К., Х., 2001.
- <sup>43</sup> Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу. – К., 2000;
- <sup>44</sup> Шаталіна Є.П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.). – К., 1997.
- <sup>45</sup> Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочини проти народу. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 274 с.
- <sup>46</sup> Марочко В.І. Геноцид українського народу (1932 – 1933 рр.) // Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочини проти народу. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – С.83-151.
- <sup>47</sup> Там само. – С.107.
- <sup>48</sup> Там само.
- <sup>49</sup> Там само. – С.138-139.
- <sup>50</sup> Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Процес розкуркулення 1929 – 1932 рр. очима селян // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип.2. – К.: Наукова думка, 1992. – С.41-45.
- <sup>51</sup> Безотосний М.Т. Україна в добу сталінщини: історія опору. – К., 2002. – 128с.
- <sup>52</sup> Там само. – С.9
- <sup>53</sup> Там само.
- <sup>54</sup> Гриневич Л. Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима – весна 1930 р.): Історичний аналіз соціальної психології та поведінки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип.7: Спеціальний – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С.285-298.
- <sup>55</sup> Васильев В. Крестьянские восстания на Украине. 1929 – 1930 годы // Свободная мысль. – 1992. – №9. – С.78.
- <sup>56</sup> Гриневич Л. Рефлексії Червоної Армії на колективізацію і голод в Україні (1932-1933 рр.) // Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С.191-204.
- <sup>57</sup> Якименко М.А. Українське село: сім десятиліть перебудови. – Полтава, 1993. – 118с.
- <sup>58</sup> Капустян Г. Голод і селянська ментальність.// Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С.179-190.
- <sup>59</sup> Капустян Г. Передвісники голоду початку 30-х років ХХ ст. в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип.7: Спеціальний – К., 2003. – С.234-243.
- <sup>60</sup> Дровозюк С. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932 – 1933 рр в українській історіографії // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки..., вип..7. – С.250-257.
- <sup>61</sup> Там само. – С.252.

- 
- <sup>62</sup> Шульга І. Людомор на Поділлі (до 60-річчя голодомору). – Вінниця: Республіканська асоціація українознавців, 1993. – 235 с.
- <sup>63</sup> Рибак І.В. Типологія антиколгоспних виступів на Поділлі у період “колективізаторської лихоманки” (грудень 1929 – березень 1930 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірка статей. – К, 1999. – Вип.7. – С.298-302.
- <sup>64</sup> Назаренко Д. “Волинки” 1930 р. // Велика Волинь: Минуле й сучасність: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка. – 1994. – С.161-164.
- <sup>65</sup> Лихач Н.Ф., Бабак Т.І. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1932 – 1933 рр. на Кіровоградщині. – Кіровоград, 1992.
- <sup>66</sup> Гаркуша Л.А., Романець Н.Р. Здійснення колективізації на Дніпропетровщині // Дослідження з історії Придніпров'я: Соціальні відносини та суспільна думка: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1991. – С.113-119.
- <sup>67</sup> Коротенко В. Протоколи позапартійних бідняцько-середняцьких конференцій Полтавської округи як джерело до вивчення колективізації на Полтавщині // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали. – Полтава, 1994. – С.101–105.
- <sup>68</sup> Рибак І.В. Типологія антиколгоспних виступів на Поділлі у період “колективізаторської лихоманки” (грудень 1929 – березень 1930 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип.7. – К.: Рідний край, 1999. – С.298-302.
- <sup>69</sup> Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 140 с.
- <sup>70</sup> Там само – С.63.
- <sup>71</sup> Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926 – 1929 роках (історично-економічний аспект). Дис... канд. іст. наук. – К., 1992.
- <sup>72</sup> Яценко Є.Ю. Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині. Дис... канд. іст. наук. – Х., 1998.
- <sup>73</sup> Там само. – С.84.
- <sup>74</sup> Саричев В.І. Селянство і радянська влада у 1925 – 1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України). Дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000.